

Historický výskum národných hnutí a koncept socialistického patriotizmu v Československu, Maďarsku a stredo-východnej Európe v rokoch 1956 – 1970*

MICHAL KOPEČEK

Kľúčové slová: *socialistický patriotizmus, národ, národné hnutia, národná otázka, nacionalizmus, marxizmus, Československo, Maďarsko*

Jedným z východísk tejto eseje je pojem socialistický patriotizmus. Vo východnej Európe vo väčšine krajín, kde vládli komunistické strany, slúžil ako prefabrikovaný propagandistický pojem používaný v boji s politickými protivníkmi a na potlačenie ich patriotického a nacionalistického cítenia a postojov.¹ Som presvedčený, že napriek nedôvere, ktorú tento pojem vyvoláva medzi súčasnými bádateľmi, znamenal v istom období *socialistický patriotizmus* viac ako len politickú propagandu. Bol súčasťou ambiciózneho projektu budovania socialistického národa. Tento projekt sa v danej dobe nezdal byť až taký nereálny, ako by sme si dnes mohli myslieť. Prvá polovica šesťdesiatych rokov 20. storočia bola vari najoptimistickejším obdobím v sovietskych dejinách. Bol to čas smelých chruščovovských integračných projektov – keď nadchádzajúci modernizačný skok, podporovaný vedecko-technickou revolúciou, ako aj celkový pokrok, rozsiahla urbanizácia a rozkvet kultúry, mali viesť k novému stupňu hospodárskej, spoločenskej a politickej unifikácie s cieľom vytvoriť „historicky nové spoločenstvo ľudí“, bez ohľadu na etnickú príslušnosť. Podľa niektorých vedcov a ideológov to mal byť rozhodujúci krok k vytvoreniu „sovietskeho národa“ ako spoločenstva všetkých národov a etnických skupín žijúcich v Sovietskom zväze a mal sa udiat pod ruským kultúrnym vedením.² Snahy o urýchlené vytvorenie takéhoto národa boli chápané ako utopický projekt, ktorý kritizovali aj v ZSSR, najmä v jeho západných častiach. Avšak časť chruščovovského optimizmu

* Publikovaná štúdia je miestami upraveným prekladom textu Michala Kopečka *Historical Studies of Nation-Building and the Concept of Socialist Patriotism in East Central Europe 1956-1970*. In KOLÁŘ, Pavel – ŘEZNÍK, Miloš (eds.) *Historische Nationsforschung im geteilten Europa 1945-1989*. Köln : SH-Verlag, 2012, s. 121-136.

¹ MEVIUS, Martin. *Agents of Moscow: The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism 1941–1953*. Oxford : Clarendon Press, 2005.

² SZPORLUK, Roman. *Russia, Ukraine and the Breakup of the Soviet Union*. Stanford : Hoover Institution Press, 2000; BRUDNI, Yitzhak M. *Reinventing Russia: Russian Nationalism and the Soviet State 1953 – 1991*. Cambridge : Harvard University Press, 1998.

v oblasti socialistickej „národotvorby“ sa dostal aj do satelitných krajín. Hoci tam vládli odlišné pomery, nestretol sa s úplným odmietnutím.

Hlavnou témou tejto eseje sú komplikované vzťahy medzi politicky podporovanou a ideologicky odôvodňovanou koncepciou socialistického patriotizmu a historickým výskumom nacionalizmu a procesu formovania národov v stredo-východnej Európe. Začína sa krátkym prehľadom ambivalentného vzťahu medzi radikálnymi socialistickými hnutiami a komunistickými stranami k otázke národa a národnosti do konca druhej svetovej vojny, ktorý predznamenal ešte komplikovanejší vývoj v čase štátno-socialistických diktatúr. Najväčšia časť tejto eseje sa sústreďuje na obdobie medzi rokmi 1956 a 1970. Hoci som pri argumentácii bral do úvahy celú oblasť stredo-východnej Európy, detailnejšie sa sústredím na príklad Československa a Maďarska. Rozličné tváre oficiálnej komunistickej politiky a vtedajšie marxistické historické analýzy vzniku a formovania národov v týchto krajinách poskytujú zaujímavý materiál na komparáciu. Priamu spojitosť medzi koncepciou socialistického patriotizmu a prehodnotením národnej histórie a identity, ktoré malo viesť k predpokladanému novému, socialistickému stupňu historického budovania národa, možno explicitne ilustrovať len na príklade Maďarska. Príklad Československa však dáva tušiť, že rovnakú potenciálnu spojitosť skúmali kritickí marxistickí historici, filozofi a revizionistickí intelektuáli aj inde.

Národná otázka v radikálnom socialistickom myslení pre rokom 1956

Súčasný obraz stalinského obdobia v povojnovej stredo-východnej Európe sa v „národných historiografiách“ často charakterizuje zdanlivo protinárodnou orientáciou komunistickej politiky, celkovou sovielizáciou kultúry a hospodárstva, a prerušením stykov so Západom vo všetkých oblastiach života. Takéto nazeranie je, isteže, oprávnené, avšak prezentuje dobovú skutočnosť dosť jednostranne, pretože národne orientované interpretácie dejín zobrazujú komunistické prevraty ako začiatok odklonu od predpokladaného prirodzeného vývoja národných dejín. Takýto historický naratív možno spochybnit' mnohými spôsobmi. Napríklad na základe názoru, ktorý považuje komunistické diktatúry, najmä v stalinskom období, skôr za cestu k modernizácii, než ako úchylku od dovtedajšieho vývoja, za „modernizačnú diktatúru“, – čo bol len ďalší pokus relatívne zaostalej strednej a východnej Európy dohoniť hlavné západoeurópske krajiny.³ Ďalšia, a pre nás teraz zaujímavejšia interpretácia, vychádza zo štúdií, ktoré spochybňujú jednoznačné interpretácie stalinizmu ako „antinárodnej revolúcie“ a nanovo prehodnocujú komplexný vzťah medzi komunistickou ideológiou a nacionalizmom.⁴

³ Napr. BEREND, Ivan T. *Central and Eastern Europe 1944 – 1993. Detour from the Periphery to the Periphery*. Cambridge; New York : Cambridge University Press 1998. Z iného pohľadu CALDWELL, Peter. *Dictatorship, State Planning and Social Theory in the German Democratic Republic*. Cambridge : Cambridge University Press, 2003.

⁴ Napr. GÓRNY, Maciej. *Między Marksem a Pałackým: historiografia w komunistycznej Czechosłowacji*. Warszawa : Trio, 2001; GÓRNY, Maciej. *Przed wszystkim ma być naród. Marskistowskie historiografie w*

Dnes je už všeobecne známe, že korene nejednoznačného vzťahu medzi komunistickou ideológiou a moderným nacionalizmom siahajú až ku čineniu „otcov zakladateľov“. Vo všeobecnosti bol nacionalizmus rivalom a nepriateľom revolučného socializmu, ako je to vyjadrené v téze, že proletariát je sila, ktorú neohraničuje národná ani štátna identita a v ideálnom prípade funguje na nadnárodnej úrovni. Revoluční socialisti však súčasne často využívali silný potenciál národnej identity pre vlastné ciele, a to nielen vtedy, keď podľa návodu Karola Marxa a Fridricha Engelsa delili roku 1848 národy na jednej strane na pokrokové „*historické národy*“ s právom na nezávislosť a na druhej strane na reakčné nacionalistické hnutia tzv. národov bez histórie.⁵ Leninova globálna doktrína naďalej živila nejednoznačnosť vzťahu medzi socializmom a nacionalizmom tým, že podkopávala prvotnú marxistickú argumentáciu. Rozlišovala medzi „vykorisťujúcimi“ a „vykorisťovanými“ národmi a zahrnula boj za národné oslobodenie kolónií do svetovej socialistickej revolúcie. Navyše Leninova teória „socialistickej kultúry“, ktorá aspoň vo svojich zločkoch mala byť prítomná v každej národnej kultúre, poskytla záchytný bod pre budúcu koncepciu tzv. socialistického národa. Ako Lenin tvrdil v jednom zo svojich článkov venovaných národnej otázke, „*v každej národnej kultúre existujú prvky demokratickej a socialistickej kultúry, i keď nerozvinuté, pretože v každom národe existujú pracujúce a vykorisťované masy, ktorých životné podmienky nevyhnutne plodia v každom národe demokratickú a socialistickú ideológiu.*“⁶

Takže neprekvapuje, že pre radikálne ľavicové ideológie v nových „národných štátoch“ vznikajúcich v stredo-východnej Európe po roku 1918, predstavovala národná otázka často neprekonateľný problém. Jeho riešenia boli neraz provizórne a značne sa od seba odlišovali. V Československu a Maďarsku sa v období bezprostredne po druhej svetovej vojne dajú nájsť celkom protirečivé prístupy radikálnych ľavicových hnutí k národnej otázke. Predstavitelia Maďarskej republiky rád, v úsilí získať výhody z nárastu nacionálnych sentimentov, sa ich snažili využiť v prospech potrebnej mobilizácie síl. Jednak v domácom politickom boji, ako aj pri vonkajšej obrane republiky, sa utiekali k symbolickej geografii „svätoštefanskej koruny“ a pomocou nej sa usilovali legitimizovať nároky na jej dedičstvo. Možno povedať, že Bélu Kuna – vďaka jeho pragmatickému spájaniu „vojny za národné oslobodenie proti imperializmu zoskupenia Entenete“

Europie Śrdokowo-Wschodniej. Warszawa : Trio, 2007; VERDERY, Katherine. *National Ideology under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceaușescu's Romania.* Berkley : University of California Press, 1991; ZAREMBA, Marcin. *Komunizm, legitimizacja, nacjonalizm. Nacjonalistyczna legitimizacja władzy komunistycznej w Polsce.* Warszawa : Trio, 2005.

⁵ Pozri najmä. SZPORLUK, Roman. *Communism and Nationalism. Karl Marx versus Friedrich List.* London; New York : Oxford University Press, 1991; WALICKI, Andrzej. *Marxism and the Leap to the Kingdom of Freedom: The Rise and Fall of Communist Utopia.* Stanford : Stanford University Press, 1995, s. 152-167.

⁶ LENIN, Vladimír I. Kritické poznámky k národnostní otázce. In LENIN, Vladimír I. *O proletárském internacionalismu a národnostní otázce.* Praha : Svoboda, 1976, s. 131. Porovnaj s HARDING, Neil. *Leninism.* Durham : Duke University Press, 1996, s. 197-218.

a súčasne jeho občasnému nesúhlasu s Leninovými politickými intervenciami – možno považovať za prvého predstaviteľa „národného komunizmu“ *avant la lettre* v stredo-východnej Európe.⁷

Naproti tomu v Čechách sa radikálne krídlo sociálnodemokratickej strany (budúci komunisti), reprezentované svojím vynikajúcim teoretikom Bohumírom Šmeralom, prikláňalo k austro-marxistickej tradícii a pred etnickou federáciou dávalo skôr prednosť koncepcii národno-kultúrnej autonómie. Šmeral pred rokom 1914 v búrlivom prostredí národnostných rozporov dôsledne zastával internacionalistické pozície a nesúhlasil s ideou národného štátu a ani s čoraz väčšmi etnicky orientovanou českou socialistickou politikou tých čias.⁸ To ho zasa viedlo roku 1918, v novovzniknutom Československu, k pomerne neutrálnej alebo centristickej pozícii voči národnej otázke. Umiernenému, ak nie (v niektorých ohľadoch) dokonca ľahostajnému postoju vedenia komunistickej strany k národnej otázke, ktorý reprezentovali najmä Šmeral a Karl Kreibich, sa po roku 1924 dostalo ostrej kritiky. Kritizovali ho jednak domáci ľavicoví radikáli vo vnútri strany a jednak exekutíva Kominterny, keď zahájila novú politiku voči „novým malým imperialistickým štátom“ vzniknutým po vojne, akými boli Československo, Poľsko alebo Juhoslávia. Nová politika Kominterny požadovala podporovať sebaurčenie národných menšín až do možnej separácie príslušného národa z mnohonárodných alebo „národných štátov“.⁹

V dvadsiatych a tridsiatych rokoch minulého storočia stúpenci ľavicového revolučného hnutia v stredo-východnej Európe prejavovali k otázke národnej identity a národnej ideológii značnú diskurzívnu i strategickú variabilitu. Napríklad v českom prípade sa postoje pohybovali od avantgardných umelcov typu Karla Teigeho a jeho modernistickej a univerzalistickej teórie kultúry, cez básnika a bývalého anarchistu Stanislava Kostku Neumanna s jeho radikálnou proletkultovskou víziou, až po Zdeňka Nejedlého a jeho „biedermeierovský“ komunizmus, ktorý sa pokúšal spájať mytológiu národného hnutia s koncepciou socialistickej revolúcie.¹⁰ Na Slovensku mladá generácia dvadsiatych rokov, ktorá sa sústreďovala okolo časopisu *Dav*, prikladala národnej otázke veľkú dôležitosť. S výnimkou sociálnodemokratického vedenia Ivana Déreera, všetky slovenské socialistické a komunistické skupiny odsudzovali na jednej strane oficiálnu ideológiu

⁷ TÖKÉS, Rudolf L. *Béla Kun and the Hungarian Soviet Republic*. New York : Frederick A. Praeger, 1967, najmä s. 123-174.

⁸ WHEATON, Bernard. *Radical Socialism in Czechoslovakia Bohumír Šmeral, The Czech Road to Socialism and the Origins of the Czechoslovak Communist Party (1917–1921)*. New York : Columbia University Press, 1986; KÁRNÍK, Zdeněk. *Socialisté na rozcestí. Habsburg, Masaryk, Šmeral*. Praha : Svoboda, 1969.

⁹ FOWKES, Ben. Communist Dilemmas in Two Multinational States. In LaPORT, Norman – MORGAN, Kevin – WORLEY, Matthew (eds.) *Bolshevism, Stalinism and the Comintern. Perspectives on Stalinization, 1917–1953*. New York : Palgrave Macmillan, 2008, s. 206-225.

¹⁰ Pozri kapitolu *Levá fronta za 1. republiky: komunistická kultura 1918 – 1938*. In KUSÁK, Alexej. *Kultura a politika v Československu 1945–1956*. Praha : Torst, 1998, s. 71-140. Pozri tiež RUPNIK, Jacques. *Dějiny komunistické strany Československa. Od počátků do převzetí moci*. Praha : Academia, 2002.

čechoslovakizmu a na druhej strane nacionalizmus a úsilie o autonómiu ľudovej strany Andreja Hlinku.¹¹

Po dlhom období prosovietskeho internacionalizmu, ktorý presadzovala Kominternu, sa politický kredit maďarských a poľských komunistov zhoršoval, a preto sa v polovici tridsiatych rokov začali utiekať k otvorenejšej, umiernennej národnej politike a takto sa usilovali nájsť spoločnú reč s nekomunistickými „pokrokovými silami“, čo umožňoval pragmatický rámec „ľudového frontu“. Ako dokazujú dobové práce popredného komunistického ideológa Józsefa Révaia, v Maďarsku boli silné tendencie vyjednávať so širokým ľavicovým ľudovým (*népi*) kultúrnym hnutím v snahe osloviť masy maďarských poľnohospodárskych robotníkov.¹²

Strategický obrat Kominterny k takzvanému ľudovému frontu v polovici tridsiatych rokov zbavil komunistické strany v stredo-východnej Európe ich dovtedajšej hlavnej úlohy, totiž rozbiť buržoázne národné štáty na ich etnické zložky. Namiesto toho ich znova zapojil do procesu budovania alebo zjednocovania národa, ktoré v mnohých smeroch anticipovalo ich neskoršie úsilie o budovanie tzv. socialistického národa. Podľa súčasnej odbornej literatúry bola dôležitou súčasťou stalinského obratu koncom dvadsiatych a začiatkom tridsiatych rokov v Sovietskom zväze významná metamorfóza vzťahu marxisticko-leninskej doktríny a nacionalizmu. Kým Leninove občasné zmienky o ruskej minulosti a národnej jednote mali pragmatický a taktický charakter, Stalinov ruský nacionalizmus sa stal neodmysliteľnou súčasťou sovietskej ideológie, ktorá nadobudla ešte výraznejšie črty počas „Veľkej vlasteneckej vojny“ proti nacistickému Nemecku. Podľa niektorých historikov značná prevaha ruského nacionalizmu nad triednym vedomím počas posledných rokov Stalinovho života spôsobila zrod nového druhu ideológie – „národného bolševizmu“.¹³ To malo, pochopiteľne, značný vplyv aj na komunistické hnutia v stredo-východnej Európe.

Počas vojny proti nacistickému Nemecku po napadnutí Sovietskeho zväzu 21. júna 1941 nadobudlo zmierovanie s myšlienkou národného zjednocovania a národnej kultúry u komunistov stredo-východnej Európy vysoký kredit. Ostrý boj proti okupantom spolu so silnejúcim nacionalizmom v komunistickej politickej propagande vtlačili takú pečať

¹¹ Pozri ROZNER, Ján. Dav a problematika jeho doby. In *Dav, spomienky a štúdie*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1965, s. 7-116; ROSENBAUM, Karol. Prínos Davu k riešeniu vzťahov Čechov a Slovákov. *Tamže*, s. 171-188.

¹² GYURGYÁK, János. *Ezzé lett magyar hazotok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest : Osiris, 2007, najmä s. 501-520; LACKÓ, Miklós. *Sziget és küvilág. Válogatott tanulmányok (Társadalom- és muvelodéstörténeti tanulmányok)*. Budapest : MTA Történettudományi Intézete, 1996, s. 203-259.

¹³ BRANDENBERGER, David. *National Bolshevism. Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931-1956*. Cambridge : Harvard University Press, 2002. To neznamená, že prítomnosť veľkoruského nacionalizmu v štátnej ideológii bola predtým v západnom sovietskologickom výskume zanedbávaná. Pre jeden z najkritickejších postojov pozri BARGHOORN, Frederic C. *Soviet Russian Nationalism*. New York : Oxford University Press, 1956.

komunistickým stranám, že staval potenciálne proti sebe veľkú časť protinacistického hnutia vedeného komunistami v Čechách a na Slovensku, o čom svedčia aj úvahy o možnom založení Slovenskej sovietskej republiky.¹⁴ Tento plán mal neskôr v päťdesiatych rokoch osudové dôsledky pre väčšinu slovenských komunistických odbojových predákov. Protinacistický odboj a súčasne s ním rast nacionalizmu po druhej svetovej vojne spôsobili trvalý rozkol prítomný vo všetkých komunistických stranách, ktorý nadväzoval na rozdielne vojnové skúsenosti „moskovských“ komunistov na jednej strane a komunistických príslušníkov domáceho odboja na strane druhej.

Vo všeobecnosti možno povedať, že na konci druhej svetovej vojny neboli komunisti vo stredovýchodnej Európe v nijakom prípade ľahostajní k národnej identite a svojim národným dejinám. Úsilie o koexistenciu, ak už nie harmóniu podľa nich „pokrokových národných tradícií“ s plánovanými komunistickými kultúrnymi revolúciami, možno zaregistrovať v tejto časti Európy už v „kvázi-demokratickom“ období až do prelomu rokov 1947/1948. Od samého začiatku komunistického panstva však mali stranícki ideológovia a intelektuáli ťažkosti zakomponovať komunistov do obrazu národných dejín a vykresliť ich v ideálnom prípade ako skutočných „dedičov pokrokových národných tradícií“, prinajhoršom ako jednu zo zložiek národného vlasteneckého celku. Neprekvapuje, že patriotické témy patrili po druhej svetovej vojne medzi najdôležitejšie témy komunistickej propagandy a tvorili neodmysliteľnú súčasť úsilia komunistov zväčšiť si svoju kredibilitu u obyvateľstva. Komunistickí ideológovia a politici sa v tom čase neodchyľovali od bolševického učenia. Univerzalistická revolučná doktrína a všeobecný marxisticko-leninský naratív o údajne zákonitom vývoji vedúcom k zániku všetkých národov v globálnej komunistickej spoločnosti ostávali aj naďalej jadrom ich politickej identity. No v období takzvaných „špecifických ciest“ k socializmu radikálna rétorika o diktatúre proletariátu a triednom boji uvoľnili do určitej miery cestu všeobecne prijímanej, inkluzívnej koncepcii „národnej a sociálnej revolúcie“ a požiadavke „národnej jednoty“.¹⁵

Politické procesy s „úchylkármi“ v komunistickom hnutí, takzvanými „buržoáznymi nacionalistami“ a silná protinacionalistická rétorika boli nesporne základným pilierom výstavby komunistického panstva v jeho zakladateľskom stalinskom období. Najmä po roztržke s Juhosláviou v roku 1947 sa v Kremli každá zmienka o „vlastnej“ či „národnej“ ceste k socializmu považovali za vrcholne podozrivú. A napriek tomu však práve Stalin aj po roku 1948 nabádal komunistických predstaviteľov, aby prifarbovali svoje politické kampane národnými frázami. Kampaň proti sionizmu a kozmopolitizmu so silnými antisemitskými prvkami z roku 1949 bola v Sovietskom zväze, ako aj v ďalších komunis-

¹⁴ ŠUCHOVÁ, Xéna. Kominterna, KSČ, KSS a komunisti na Slovensku po Mníchove a na začiatku vojny. In KÁRNÍK, Zdeněk – KOPEČEK, Michal (eds.) *Bolševismus, komunismus, radikální socialismus v Československu*, diel 3. Praha : Dokořán, 2004, s. 75-114.

¹⁵ Asi v najvýraznejšom českom prípade pozri ABRAMS, Bradley. *The Struggle for the Soul of the Nation. Czech Culture and the Rise of Communism*. Lanham : Rowman & Littlefield Publishers, 2005; BRENNER, Christiane. *Zwischen Ost und West. Tschechische politische Diskurse 1945–1948*. München : Oldenbourg, 2009.

tických krajinách, popretkávaná všeobecne zrozumiteľnými nacionalistickými odkazmi.¹⁶ Ako ukázal Marcin Zaremba, v Poľsku v rokoch 1951 – 1952, v období zvanom „malý odmäk“, ústredný výbor komunistickej strany pod vedením „moskaľa“ Bolesława Bieruta rozpútal kampaň proti údajným nepriateľom poľského národa s cieľom spojiť isté prvky cielene vybraných národných tradícií s marxisticko-leninovskou filozofiou dejín.¹⁷ Takéto úsilie možno vybadat' – hoci za iných okolností – aj u maďarských straníckych historikov a ideológov, ako boli József Révai, Erzsébet Andics a Aladár Mód, ktorí chceli silnú independentistickú tradíciu maďarskej historiografie prispôbiť komunistickému projektu. V českom prípade sa zas Zdeněk Nejedlý podobne pokúšal skonštruovať priamu historickú spojitosť medzi husitskou revolúciou, národným obrodnením a socialistickou revolúciou.¹⁸ Tieto príklady ilustrujú úsilie stalinských kultúrnych elít – hoci sa na koniec obyčajne ukázalo ako neúspešné a protirečivé – vytvoriť morálno-politickú jednotu, založenú na prijatí a internacionalizácii komunistického projektu a kolektivistickej etiky, ale reprezentovanú a zažívanú výlučne ako národné spoločenstvo. Milovan Djilas, slávny juhoslovanský disident, nazývaný „renegátom komunizmu“ vo svojej známej analýze vzniku „novej triedy“ v spoločnostiach sovietskeho typu z roku 1957 prišiel nie náhodou k záveru, že každý jeden komunistický režim sa môže zachovať pri živote len vtedy, ak nadobudne v tej či onej podobe národnú formu.¹⁹

Národný komunizmus alebo socialistický patriotizmus?

Komunisti na začiatku svojej vlády vyhlasovali, že chcú vytvoriť „socialistické národy“, a tento úmysel aktivizoval komunistické elity v stredo-východnej Európe až do šesťdesiatych rokov minulého storočia. Plány na vytvorenie takéhoto národa sa však v priebehu času značne menili. Rok 1956 bol v tomto ohľade kľúčovým; vtedy totiž bola v základoch otrášená legitimita komunistického politického systému. V Poznani povstali robotníci a ich materiálne požiadavky čoskoro prerástli do protisovietskych a protiruských demonštrácií. Podobne i maďarská októbrová revolúcia nabrala kurz „národno-demokratického“ odboja proti „cudzemu“ režimu, hoci vo všeobecnosti nevystupovala proti socialistickému zriadeniu ako celku. Pre nových straníckych vodcov v oboch krajinách Władysława Gomułku a Jánoša Kádára sa stalo zásadnejšie riešenie národnej problematiky vecou života a smrti. No medzi lákadlom národného komunizmu a hrozbou, že budú obvinení z podpory starých buržoáznych nacionalistických stereotypov preoblečených do socialistického hávu, existoval zásadný konflikt, preto nájst' takéto riešenie bolo mimoriadne ťažké.

¹⁶ MEDVEDĚV, Roj, A. – MEDVEDĚV Žores, A. *Neznámý Stalin*. Praha 2003, s. 269-284.

¹⁷ ZAREMBA 2005, s. 192-221.

¹⁸ RÉVAI, József. *Marxizmus, Népiesség, Magyárság*. Budapest : Szikra, 1948; ANDICS, Erzsébet. *Munkásosztály és nemzet*. Budapest : Szikra, 1949; NEJEDLÝ, Zdeněk. *Komunisté, dědici velikých tradic českého národa*. Praha : Československý Spisovatel, 1951. Porovnaj mierne kritický názor: HUSZÁR, Tibor. *Nemzetlét – nemzettudat – értelmiség*. Budapest : Megvető, 1984, s. 297-416. Viac o českej, východonemeckej, poľskej a slovenskej stalinistickej historiografii o národnej otázke, pozri najmä GÓRNY 2007.

¹⁹ DJILAS, Milovan. *The New Class: An Analysis of the Communist System*. London : Thames and Hudson, 1957, s. 173-190.

Teoretické riešenie mali poskytnúť dve koncepcie, a to *socialistický patriotizmus* a *proletársky internacionalizmus*. Obidva pojmy existovali v komunistickom politickom slovníku niekoľko desaťročí, výrazne vystupovali napríklad v sovietskej propagande tridsiatych rokov. V niektorých prípadoch, napríklad v Maďarsku, ich zaradili do politickej rétoriky ako náhradu za koncepciu „národných ciest“ k socializmu, ktoré boli aktuálne tesne po vojne.²⁰ Vodcovia komunistických strán v stredo-východnej Európe ich však napriek spojeniu so stalinskými časmi neprestali používať v straníckej ideológii ani v postalinovskom období. Socialistický patriotizmus mal spájať lásku k vlastnej krajine, jazyku a kultúre s príslušnosťou k socialistickému spoločensko-hospodárskemu poriadku. Proletársky internacionalizmus znamenal vzájomnú pomoc a priateľstvo pokrokových národov na ceste k socializmu a komunizmu. Táto teória bola vybudovaná na Leninových tézach, podľa ktorých existovali v kapitalistickej „národotvorbe“ dve základné, dialekticky protirečivé tendencie. Na jednej strane to bolo národné prebudenie a rozmach národného boja proti všetkým formám národného útlaku a na druhej strhávanie všetkých bariér medzi národmi, ktoré súviseli s rozvojom systému svetového kapitalistického hospodárstva. Podľa Lenina tieto dve tendencie existujú aj po socialistickej revolúcii, a to je dôvod, prečo musí strana podporovať pokrokové národné elementy (socialistický patriotizmus), čo vedie k spolupráci medzi národmi (internacionalizmus). V podmienkach kapitalizmu tieto protirečenia vedú z dôvodov nevyhnutných ekonomických nerovností k nadvláde niektorých národov nad druhými. V podmienkach socializmu však dialektika neantagonistických protirečení umožňuje syntézu, nový stupeň budovania národa, ktorý má charakter socialistického národa, čo má ďalej pokračovať zlievaním národov do väčších nadnárodných celkov a nakoniec do všeludskej komunistickej spoločnosti.²¹

Nejednoznačnosť a vágnosť tejto teórie umožňovali značnú variabilnosť marxistických prístupov k tejto otázke a taktiež vytvárali priestor na taktické kľučky v mimoriadne ošemetnej situácii, v ktorej sa maďarskí komunisti ocitli po potlačení revolúcie roku 1956. Hneď po začiatku krížovej výpravy proti tzv. revizionizmu odštartoval Kádár aj kampaň proti „pozostatkom nacionalizmu“, ktoré sa údajne prejavili na jeseň 1956. Odpoveďou na silné nacionalistické cítenie v širokých vrstvách maďarskej spoločnosti bolo

²⁰ MEVIUS, Martin. *Agents of Moscow: The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism 1941–1953*. Oxford : Clarendon Press, 2005.

²¹ Porovnaj s BURMISTROVA, Tatiana J. *Teoria socialisticheskoj natsii*. Leningrad: Izd. Leningrad. univ. 1970; ŠINDELKA, Jan. *Národnostní otázka a socialismus*, Praha : Svoboda, 1966; ŠINDELKA, Jan. *Národnostní otázka. Učební pomůcka pro výuku marxismu-leninismu na vysokých školách*. Praha : SPN, 1972. Pozri tiež STÜBER, Erwin –ZAPF, Helmut (eds.) *Sozialistischer Patriotismus und proletarischer Internationalismus*. Berlin : VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1981; *Socialist (Proletarian) Internationalism* [Foreign Relations Series: Communist Area Analysis (Sino-Soviet)], (2/21/62), HU OSA 300-8-3:91-2-159". In Open Society Archives (OSA), Digital Archives – Background Reports Radio Free Europe (RFE)/Radio Liberty (RL) Collection, <http://osaarchivum.org/fi/les/holdings/300/8/3/pdf/91-2-159>. O východonemeckom budovaní národa, kde pojem socialistický patriotizmus hral významnú úlohu, pozri PALMOWSKI, Jan. *Inventing a Socialist Nation: Heimat and the Politics of Everyday Life in the GDR, 1945 – 1990*. Cambridge; New York : Cambridge University Press, 2009.

razantné presadzovanie koncepcie „socialistického patriotizmu“, hoci na začiatku ešte dost' nejasne formulovanej. Spočívala na vyššie spomínanej Leninovej teórii a na predstave, ktorá diferencovala medzi buržoáznym nacionalizmom a socialistickým patriotizmom. Ten prvý vo vtedajšom historickom období údajne prerástol do vlastizrady; socialistický patriotizmus zasa spájal lásku k vlastnej krajine, kultúre a jazyku s následným proletárskym alebo socialistickým internacionalizmom.²² V začiatkoch išlo menej o interpretáciu maďarských dejín a viac o zmierenie sa s úlohou Sovietskeho zväzu pri potlačení revolúcie z roku 1956. Keď však prišlo na konkrétne historické otázky alebo veľavravné symbolické paralely, ako napríklad medzi revolúciami v rokoch 1848 – 1849 a 1956 a úlohu intervenujúcej ruskej armády, stranícka propaganda nijako nedokázala nájsť dôveryhodné vysvetlenie. Zjednodušujúce vysvetlenia pomocou údajnej historickej dialektiky, ktorá vyúsťuje do nezmieriteľných protikladov, sa ukázali ako smiešne. Podľa nich si roku 1849 habsburská kontrarevolúcia prizvala reakcionársku cársku armádu, aby rozdrvila pokrokové maďarské revolučné hnutie, zatiaľ čo roku 1956 revoluční internacionalisti privolali na pomoc bratský Sovietsky zväz proti kontrarevolúcii podporovanej medzinárodnou reakciou.²³

Napriek tomu sme však o niekoľko rokov svedkami prehodnotenia koncepcie „socialistického patriotizmu“ v maďarskom dejepise, ako to ukazuje takzvaná „diskusia o národe“ alebo ináč tiež tzv. molnárovská diskusia z prelomu päťdesiatych a šesťdesiatych rokov. Významný maďarský stranícky historik Erik Molnár uverejnil roku 1960 v časopise *Magyar Tudomány* článok, v ktorom kritizoval nekritické prijímanie „maloburžoázných nacionalistických predsudkov“ v maďarskej marxistickej historiografii za vlády Rákosiho a namiesto nich ponúkal inú historickú logiku, ktorá tiež umožňovala vznik nového druhu socialistického vlasteneckého cítenia. Vzal si na mušku „independistickú“ intepretáciu maďarských národných dejín, rozvíjanú predovšetkým v ére stalinizmu, a ako alternatívu navrhol kritickú marxistickú analýzu, z ktorej vyplývalo, že spoločensko-hospodárske faktory hrajú dôležitejšiu úlohu ako národná nezávislosť. Takto podľa Molnára raná absolutistická politika habsburskej dynastie hrala historicky pokrokovú úlohu, pretože podporovala kapitalistickú výrobu, zatiaľ čo protihabsburské boje za nezávislosť, vychádzajúce z princípov feudálnej ideológie reprezentovanej sedmohradskými šľachticmi ako István Bocskai alebo Gábor Bethlen, mali reakčný charakter. Bojovali za feudálne stavovské „práva“, ktoré boli nerozlučiteľne spojené s vykorisťovaním poddaných. Preto na rozdiel od objektívne pokrokovej buržoáznej revolúcie 1848 – 1849, možno tieto zápasy pokladať za „oslobodzovaciu vojnu“ len v tom prípade, ak sa prijme dobové reakčné triedne hľadisko šľachty.²⁴

²² KALMÁR, Melinda. *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Budapest : Magvető, 1998, s. 244-253.

²³ Pozri GASPAR, Edmund. *Nationalism vs. Internationalism. Hungarian History in the Re-making*. RFE Research, 6/11/69". In OSA Digital Archives – Background Reports RFE/RL Collection, HU OSA 300-8-3:34-4-255 <http://osaarchivum.org/fi/les/holdings/300/8/3/pdf/34-4-255>, s. 6.

²⁴ MOLNÁR, Erik. A nemzeti kérdés. In PACH, Zsigmond P. (ed.) *Vita a magyarországi osztályküzdelmekről*

Molnárova modernizačná marxistická téza umožňovala vytvoriť novú koncepciu národných dejín a počítala s možným preformulovaním pojmu národ, čo potenciálne veľmi vyhovovalo „boju na dvoch frontoch“ novej straníckej elity, teda jednak proti nacionalizmu a jednak proti tzv. stalinskému antinárodnému dogmatizmu. Napriek tomu ju však kádárovské vedenie neprijalo, čiastočne preto, že Kádár koncom päťdesiatych a začiatkom šesťdesiatych rokov považoval boj proti revizionistickej straníckej opozícii za dôležitejší ako boj proti nacionalizmu. Ďalším dôvodom bol nástup v istých verejných otázkach akejsi „indiferentistickej stratégie“, ktorá bola v nasledujúcich rokoch pre kádárovský režim charakteristická.²⁵ Úsilie o široký spoločenský kompromis – hlavná zásada Kádárovej vlády – si vyžadovala, aby najvyššie stranícke vedenie ostalo k najrozličnejším ideologickým otázkam čo najneutrálnejšie a spravidla ich prenechávalo „odborníkom“ v príslušnej oblasti.

Napriek tomu, že režim sa nepriklonil k Molnárovej interpretácii, jeho dedičstvo ako učiteľa a poradcu mladšej generácie marxistických historikov sa ukázalo ako dlhodobé. Jeho modernizačnú tézu na akadémii vied rozpracovala a doplnila skupina hospodárskych historikov, ktorí zároveň nadviazali na tradíciu maďarských historických komparatívnych štúdií z obdobia 1945 – 1948 a skúmali otázku spoločensko-hospodárskej zaostalosti východnej Európy pred druhou svetovou vojnou. Začali pri včasne moderných dejinách poľnohospodárstva a úlohe „druhého poddanstva“ (Z. Pál Pach) a takýto smer výskumu ich priviedol k známej pesimistickej teórii o neprekonateľnej východoeurópskej hospodárskej zaostalosti v moderných dejinách (György Ránki, Iván Bérend). Títo ekonomickí historici sa inšpirovali existujúcimi globálnymi teóriami hospodárskych dejín Immanuela Wallersteina a Alexandra Gerschenkorna a pomocou nich opisovali opakujúce sa úsilie štátu o modernizáciu zhora vo východnej Európe ako snahu vyrovnáť sa so stále sa zväčšujúcimi sa priepastnými rozdielmi vo vývoji medzi jadrom Európy a jej semi-perifériou.²⁶

V šesťdesiatych a sedemdesiatych rokoch sa iná väčšia skupina maďarských marxistických historikov priamo inšpirovala molnárovskou diskusiou. Napriek prevažujúcemu kritickému postoju k Molnárovmu prísne triednemu pohľadu na dejiny, rozbehla táto skupina široký výskumný program týkajúci sa národnostnej otázky v Maďarsku resp. širšom stredoeurópskom a východoeurópskom kontexte (Endre Arató, Endre Kovács, Emil Niederhauser, Emil Palotás, György Spira a iní). Za zmienku stoja počiatočné štúdie Endre Aratóa, ktoré sa zaoberali porovnávaním kultúrnych a jazykových aspektov rozličných národných hnutí v Uhorsku. Pozornosť si zaslúžia aj široko koncipované komparatívne dejiny národného obrodovania vo východnej Európe Emila Niederhausera,

és függetlenségi harcokról. Budapest : Kossuth Könyvkiadó, 1965, s. 1-28; porovnaj tiež s GYURGYÁK 2007, s. 526-534.

²⁵ SZABÓ, Miklós. Magyar nemzettudat problémák a huszadik század második felében. In SZABÓ, Miklós. *Politikai kultúra Magyarországon 1896 – 1986.* Budapest : Medvetánc Könyvek, 1989, s. 225-251.

²⁶ RÁNKI, György – BÉREND, Iván T. *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődés a 19.–20. században.* Budapest : Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969; RÁNKI, György – BÉREND, Iván T. *Gazdaság és társadalom. Tanulmányok házank és kelet-Európa XIX–XX. századi történetéről.* Budapest : Magvető Könyvkiadó, 1974.

v ktorých venoval osobitnú pozornosť sociálnej štruktúre a predpokladom pre národné hnutia v tejto časti Európy.²⁷

Politický projekt socialistického patriotizmu a vedecký historický výskum národnej minulosti väčšinou existovali od seba oddelene, v dôsledku toho aj Molárovo úsilie spojiť ich sa chápalo v dvoch smeroch, totiž ideologicky a historiograficky. V rokoch 1967/68 to potvrdzovala veľká verejná politická diskusia, v ktorej sa debatovalo o pojmoch vlasť a internacionalizmus. Podnietil ju prieskum o historickom a národnom povedomí medzi sedemnást' až osemnásťročnými študentmi, ktorý viedol učiteľ Vilmos Faragó a ktorého výsledky publikoval v januári 1967 prestížny literárny časopis *Élet és Irodalom*. Najviac reakcií na Faragóve kritické stanoviská k väčšine študentov, ktorí podľa neho prejavovali nadmernú hrdosť na to, že sú Maďarmi, sa týkalo požiadavky, aby najmä mládež vyznávala (socialistický) patriotizmus. Mapovali sa tiež „pokrokové“ a „reakčné“ prvky v ich povedomí. Súčasne s týmto politicko-výchovným prúdom nabrala diskusia aj iný, paralelný smer: niektorých historikov menej znepokojoval patriotizmus mladej generácie, o to búrlivejšie však reagovali na mimoriadne kritické dobové opisy dvoch období maďarskej histórie. Prvý z nich bol filmový prepis známeho románu Tibora Cseresa *Chladné dni*, ktorý vyšiel roku 1964 a opisoval ukrutnosti, ktorých sa dopustila maďarská armáda proti srbským civilom počas 2. svetovej vojny. V druhom prípade išlo o knihu historika Istvána Nemeskürtyho, v ktorej tvrdo kritizoval zlyhanie vládnucich predstaviteľov krajiny po bitke pri Moháči roku 1526.²⁸

A predsa sa našli aj takí, ako napríklad významný historik, medievalista Jenő Szűcs, ktorý sa usiloval kráčať v Molnárových šľapajach a spojiť kritický vedecký výskum s „národným obsahom“ historického výkladu s želateľným novým patriotickým cítením socialistického typu, ktoré by malo nahradiť v maďarskej spoločnosti hlboko zakorenenú tradičnú romantickú národnú identitu. Szűcsovu prácu, ktorá sa usilovala vidieť pojem „národ“ v historických súvislostiach a osvetliť „národné aspekty“ dejín, je možno chápať ako bezprostredné pokračovanie – i keď kritické – Molnárovej iniciatívy. Hlavným motívom tohto historika nesúvisiacim priamo s vedou bola čoraz širšie pertraktovaná téma „národnej jedinečnosti“, ktorú v tomto období do verejnej diskusie uvádzali populárni tzv. ľudoví spisovatelia (*népi írók*). Szűcs rozbehol rozsiahly výskum o vývoji národného povedomia a historických foriem patriotizmu predovšetkým v maďarskej histórii a prvé výsledky svojej práce publikoval po maďarsky v zbierke esejí roku 1974. I keď táto kniha

²⁷ ARATÓ, Endre. *A nemzetiségi kérdés története Magyarországon*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1960; NIEDERHAUSER, Emil. *Nemzetek születése Kelet-Európában*. Budapest : Kossuth Könyvkiadó, 1976; NIEDERHAUSER, Emil. *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1977. Pozri aj kolektívne dielo: *A magyar nacionalizmus kialakulása és története*. Budapest : Kossuth Könyvkiadó, 1964.

²⁸ O obidvoch diskusiách pozri: GASPAR, Edmund. *Nationalism vs. Internationalism...*, s. 10-20. Pozri aj CSERES, Tibor. *Hideg napok*. Budapest : Magvető, 1964; NEMESKÜRTY, István. *Ez történt Mohács után. Tudósítás a magyar történelem tizenöt esztondejéről 1526 – 1541*. Budapest : Szépirodalmi Könyvkiadó, 1966.

predstavovala len zlomok plánovaného projektu, predsa mala veľký vplyv na mnohých maďarských intelektuálov a na ich chápanie moderného maďarského nacionalizmu.²⁹

Szűcs vo svojich esejach útočil najmä proti ahistorickej projekcii moderného národného hľadiska do historickej reality. Pripúšťal, že v starších maďarských dejinách bolo prítomné kolektívne národné povedomie, ako aj rozličné formy patriotizmu. Avšak národný patriotizmus spájajúci tieto dva fenomény do nového masového politického nástroja a jeho prevaha nad všetkými ostatnými kolektívnymi väzbami bol špecifický moderný jav, bol výsledkom moderných národných hnutí. Bohatý a dobre organizovaný historický materiál poskytol autorovi vhodné hľadisko na teoretické prehodnotenie konceptu „socialistického patriotizmu“. Ak mal byť socialistický patriotizmus schopný nahradiť tradičnú národnú identitu – a on sa nazdával, že áno – musel odrážať meniace sa postavenie národného spoločenstva vo vzťahu k štátu v ére socializmu. Szűcs teda v tomto zmysle tvrdil, že socialistický patriotizmus je kombináciou štátneho patriotizmu, vyjadrujúceho vzťah celej spoločnosti k existujúcemu štátu, a národného patriotizmu. Takýmto spôsobom mal čerpať z hlbokaj emocionálnej zásobárne moderných národných tradícií, ale zároveň aj radikálne preformulovať tradičnú buržoáznu koncepciu národa.³⁰

Československé „národné otázky“ a historický výskum národotvorby

Povojnové Československo sa značne líšilo od Maďarska, pokiaľ ide o verejné pertraktovanie národnej otázky, ako aj o jej vnútornú štruktúru. V štáte dvoch rozdielnych národov bol verejný diskurz o národe v mnohých ohľadoch nevyhnutne ovplyvňovaný jeho ťažkopádnou inštitucionálnou štruktúrou. Po roku 1945 – ako reakcia na slovenskú kritiku medzivojnového oficiálneho čechoslovakizmu – vznikla nezvyčajná politická organizácia. Slováci si želali autonómiu a väčšina českých politických síl, vrátane nielen komunistov, ale aj strany národných socialistov prezidenta Edvarda Beneša, trvala na unitárnom štáte. Ako kompromis medzi týmito dvoma riešeniami vznikol asymetrický model. Znamenalo to, že pod celoštátnymi orgánmi existovali slovenské inštitúcie ako výraz „zhora uznanej“ slovenskej národnej identity, no bez toho, aby vznikli aj paralelné české inštitúcie. Tento model existoval až do roku 1969 ako symbol pretrvávajúcich a politicky nenaplnených národných nárokov a ako symptóm chronického neduhu spoločného štátu. Situácia však bola ešte o niečo zložitejšia. Slovenská politická reprezentácia, menovite komunisti, po slovenskom povstaní roku 1944 vyšla z vojnových rokov ako politicky a národne sebavedomá sila, pripravená rokovať s českou exilovou reprezentáciou ako rovný s rovným. Naproti tomu českí komunisti pod vedením Klementa Gottwalda sa po voľbách roku 1946 prihlásili jednak z pragmatických a jednak principiálnych dôvodov k „čechoslovakistickej“ centralistickej koncepcii, ktorú predtým pre jej „imperialistický“ a „buržoázny“ charakter kritizovali.³¹

²⁹ SZŰCS, Jenő. *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Budapest : Gondolat, 1974.

³⁰ Pozri najmä SZŰCS 1974, s. 12-187.

³¹ RYCHLÍK, Jan. *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945 – 1992*. Bratislava : AEP, 1998, s.

Politický vývoj po druhej svetovej vojne utvrdil mentálne hranice medzi týmito dvoma národmi, čo značne prispelo k tomu, čo sa označovalo ako trvalá existencia dvoch odlišných politických kultúr v jednom štáte.³² Prejavovalo sa to v oblasti historického vzdelávania, ako aj v historickom povedomí. Napriek tomu, že existovali spoločné učebnice dejepisu (české obyčajne chápali slovenské dejiny len ako akýsi prívesok vývoja v Čechách), skutočné česko-slovenské historické povedomie, ktoré by bolo spoločné pre všetky relevantné skupiny ľudí, nikdy neexistovalo, a to v žiadnom momente existencie Československa.³³

Česká národná otázka sa po roku 1948 zdanlivo stratila z programu dňa. Väčšina nemeckého obyvateľstva z Čiech a Moravy bola vyhnaná a českú identitu ani československú štátnosť po prvýkrát po roku 1918 takpovediac nič neohrozovalo. Avšak to, že „česká otázka“ prestala existovať, bolo skôr výsledkom vtedajšej stalinskej kultúrnej a politickej nadvlády, než konečného historického usporiadania. Paradoxne komunistická hegemonia viedla ku koexistencii na jednej strane sterilného mocenského diskurzu o údajne víťaznom proletárskom internacionalizme – čo v československých podmienkach malo znamenať postupné splývanie Čechov a Slovákov do jednotného socialistického spoločenstva – a na druhej strane syntézy českého romantického nacionalistického historického naratívu s komunistickou radikálnou revolučnou rétorikou v podaní Zdeňka Nejedlého.

V Československu sa v politickej a kultúrnej diskusii znovu objavila národná otázka o niečo neskôr a spočiatku menej intenzívne ako v Maďarsku, až koncom päťdesiatych rokov a trvala po celé obdobie rokov šesťdesiatych. Za takýmto vývojom možno vidieť tri príčiny, ktoré sa navzájom ovplyvňovali a dajú sa jedna od druhej oddeliť len teoreticky. Najprv to bola vnútorná diferenciácia medzi českými komunistickými intelektuálmi, ktorá vznikla na základe kultúrnej a politickej roztržky, existujúcej v komunistickej strane latentne už celé desaťročie. Jedným z prejavov tejto roztržky bolo spochybňovanie historickej koncepcie Nejedlého väčšinou mladými marxistickými filozofmi, ako boli Karel Kosík a Robert Kalivoda, ktorí sa dostali do popredia koncom päťdesiatych rokov. Ďalej to bol začiatkom šesťdesiatych rokov obnovený záujem o slovenskú otázku. Tej dodali značnú naliehavosť rehabilitačné procesy, najmä v tzv. Barnabitskej komisii, ktorá sa zaoberala rehabilitáciou slovenských komunistických predstaviteľov odsúdených v procesoch s „buržoáznymi nacionalistami“ roku 1953. A poslednou príčinou, ak máme zachovať chronologickú postupnosť, bolo opätovné vynorenie sa nemeckej otázky, ktorá sa v diskusiách druhej polovice šesťdesiatych rokov dostala na významné miesto, a to rovnako v jej zahraničnopolitickej, tak aj v historickej dimenzii.

11-212; KAPLAN, Kaplan. *Poválečné Československo*. Mníchov : Miloš Svoboda, 1985, s. 159-192.

³² SKALNIK-LEFF, Carol. *The National Question in Czechoslovakia 1918 – 1987*. Princeton : Princeton University Press, 1988, s. 148-177.

³³ ZACEK, Joseph. Nationalism in Czechoslovakia. In SUGAR, Peter F. – LEDERER, Ivo J. (eds.) *Nationalism in Eastern Europe*. Seattle; London : University of Washington Press, 1969, s. 166-206.

Všetko toto viedlo k obnovenému záujmu o historické súvislosti „národotvorby“ a moderného nacionalizmu, či už v teoretickej alebo empirickej historickej rovine. Z pohľadu vládnucej ideológie bolo prioritou vytvorenie socialistického národa. Malo sa to stať v podstate v troch etapách. Najprv to malo ako dôsledok socialistickej revolúcie nastať odstránenie hlavných protirečení vo vnútri národov a v jeho vonkajších vzťahoch, čo spolu s garanciou princípu rovnosti národov malo umožniť vytvorenie socialistického národa. V druhej etape sa predpokladal rozvoj socialistických národov tak, aby dosiahli rovnakú úroveň hospodársko-sociálneho vývoja; a nakoniec to malo byť zliatie, splynutie národov, čo povedie k začiatkom celosvetovej komunistickej spoločnosti. Na základe týchto predpokladov sa niektorí českí a slovenskí marxistickí teoretici pokúsili preformulovať čechoslovakistickú ideu a predstavili projekt „národného politického spoločenstva“ založeného na autonómnom rozvoji dvoch rozdielnych národov, spojených však československou štátnosťou a socialistickým patriotizmom.³⁴ Tieto snahy sa zakladali na marxistických predpokladoch, že korene nerovnosti a napätí medzi národmi treba hľadať najmä v hospodárskej oblasti, i keď aktívna socialistická indoktrinácia a „boj s prejavmi starého buržoázneho cítenia“ boli významnou súčasťou projektu socialistického národa.

Je zaujímavé, že tento komunistický rámec modernizácie ako pozadie, z ktorého mal vyrásť nový typ patriotického cítenia, nebol iba ozvenou podobnej snahy v ďalších socialistických krajinách, ako spomínaná Molnárova koncepcia v Maďarsku, ale mal spoločné korene s iným československým „modernizačným“ projektom, totiž s projektom medzivojnovej liberálnej demokratickej republiky, ktorý vychádzal z myšlienok T. G. Masaryka. Aj liberálni „čechoslovakisti“ boli presvedčení, že pokrok v spoločenskom, hospodárskom a kultúrnom vývine má v demokratickom Československu potenciál zotrieť národné hranice a silný pocit etnickej príslušnosti a teda že „československý národ“ ako politické spoločenstvo je primeraný a dosiahnuteľný ideál pre budúcnosť oboch národov.³⁵

Abstraktné teoretické a ideologické úvahy o socialistickom národe mali byť doplnené historickými štúdiami o vzniku a budovaní moderných národov. Novo vzbudený záujem o nacionalizmus a dejiny národných hnutí bol badateľný v rozličných oblastiach historického výskumu, ktorý len zriedka korešpondoval s oficiálnou ideologickou propagandou socialistického patriotizmu, hoci sa jasne hlásil k anti-(buržoázno)nacionalistickému étosu. Jednu z takých oblastí možno v hrubých črtách definovať ako českú a slovenskú otázku v Rakúsko-Uhorsku. Niektorých historikov zaoberajúcich sa týmto javom viedlo predovšetkým úsilie preformulovať tradičný obranný výklad národnej problematiky z hľadiska konzekventného marxistického prístupu, vychádzajúceho hlavne z analýzy

³⁴ Pozri najmä ŠINDELKA, Jan. *Národnostní otázka a socialismus*. Praha : Svoboda, 1966; KADLECOVÁ, Erika. *Socialistické vlastenectví*. Praha : Státní nakladatelství politické literatury, 1957; MARUŠIAK, Juraj. *Slovenská literatúra a moc v druhej polovici päťdesiatych rokov*. Brno : Nakladatelství Prius, 2001, s. 61-87.

³⁵ BAKOŠ, Vladimír. *The Question of the Nation in Slovak Thought: Several Chapters on the National-Political Thought in Modern Slovakia*. Bratislava : Veda, 1999; SKALNIK-LEFF 1988, s. 236-240.

založenej na sociálno-hospodárskych predpokladoch národného obrodovania. Výsledkom bol rad štúdií, týkajúcich sa napríklad priemyselnej revolúcie a jej spoločenských dôsledkov (Jaroslav Purš, Ludmila Kárniková, Pavla Horská), vývoja v poľnohospodárstve a jeho súvisu s národným hnutím (najmä na Slovensku, Július Mesároš) alebo spoločenských a politických dôsledkov masového vystáhovalectva tak z českých krajín, ako aj zo Slovenska v 2. polovici 19. storočia, a to najmä do USA.³⁶

Hlavný stalinistický neo-romantický český historický naratív o komunistoch ako „dedičoch pokrokových národných tradícií“ otvorene spochybňovali marxistickí revizionistickí filozofi a historici, ktorí sa zaoberali predovšetkým dejinami takzvaného národnooslobodzovacieho boja, jeho hospodárskymi predpokladmi a triednou štruktúrou. Výsledkom výskumu v tejto oblasti bolo prehodnotenie českých radikálnych demokratických tradícií s ohľadom na širší európsky kontext.³⁷ O niečo neskôr, začiatkom šesťdesiatych rokov, k tomu pribudli štúdie o česko-nemeckých vzťahoch v posledných desaťročiach rakúsko-uhorskej monarchie (Jiří Kořalka, Jan Havránek), ako aj niekoľko prác venovaných národnej otázke v českom, slovenskom a celorakúskom robotníckom hnutí, ako aj Československej sociálno-demokratickej strane (Zdeněk Šolle, J. Kořalka, Otto Urban).³⁸ Tieto štúdie – väčšinou implicitne – spochybňovali Nejedlého národno-stalinistickú interpretáciu národa a jeho moderného vývoja. Zdôrazňovali triedny antagonizmus vo vnútri národného hnutia, no zároveň sa dokázali na úlohu a vývin národnej otázky v robotníckom hnutí v českých krajinách a v Rakúsku pozrieť kritickejšie a diferencovanejšie. Dôkladnejšie prepracovali vzájomné podmieňovanie základne a nadstavby z marxistického hľadiska. A v neposlednom rade načrtli alternatívu pozitívnych historických tradícií od liberálnych nacionalistov z roku 1848, cez radikálnych demokratov šesťdesiatych a sedemdesiatych rokov 19. storočia, cez robotnícke hnutie k sociálnej demokracii a jej opäť raz obľúbenému vodcovi Bohumírovi Šmeralovi.³⁹

³⁶ KOČÍ, Josef – KOŘALKA, Jiří. The History of the Habsburg Monarchy (1526–1918) in Czechoslovak Historiography since 1945. In *Austrian History Yearbook*, 1966, roč. 2, s. 198-223.

³⁷ KOSÍK, Karel. K některým otázkám národně osvobozenického boje českého lidu v XIX století. In *Nová Mysl*, 1954, č. 1, s. 37-52; KOSÍK, Karel (ed.) *Čeští radikální demokraté: výbor politických statí*. Praha : Státní nakladatelství politické literatury, 1958; ŠÁMAL, Petr. Česká otázka“ ve světle stalinismu. Karel Kosík a koncept levicového radikalismu. In *Soudobé dějiny*, 2005, roč. 12, č. 1, s. 43-61.

³⁸ KOŘALKA, Jiří. *Severočeští socialisté v čele dělnického hnutí českých a rakouských zemí*. Liberec : Severočeské nakladatelství, 1963; KOŘALKA, Jiří. *Všeněmecký svaz a česká otázka koncem 19. století*. Praha : Nakladatelství Československé Akademie věd, 1963; ŠOLLE, Zdeněk. *Socialistické dělnické hnutí a česká otázka 1848 – 1918*. Praha : Academia, 1969. Pozri aj zaujímavý pokus o popularizáciu marxistického historického zobrazenia českého nacionalizmu v devätnástom storočí: ČERVINKA, František. *Český nacionalismus v XIX. století*, Praha : Svobodné slovo, 1965. Porovnaj s KOČÍ – KOŘALKA 1966.

³⁹0 obnovení zájmu o “šmeralizmus” v šesťdesiatych rokoch pozri napr. KÁRNÍK, Zdeněk. Socialisté na rozcestí; Otto Urban, Bohumír Šmeral a František Modráček jako představitelé dvou ideologických linií v české sociální demokracii před první světovou válkou. In *Československý časopis historický*, 1963, roč. 11, č. 4, s. 432-444; MLYNÁRIK, Ján. Dr. Bohumír Šmeral a slovenská národnostná otázka v počiatkoch komunistického hnutia. In *Československý časopis historický*, 1967, roč. 15, č. 4, s. 653-666.

Za týmito kritickými historiografickými iniciatívami stáli v šesťdesiatych rokoch mnohí českí a slovenskí marxistickí historici, ktorí v tomto období efektívne spolupracovali. V tom istom čase slovenských historikov motivovalo úsilie potvrdiť správnosť svojho videnia vlastnej histórie v protiklade s dvomi hegemonistickými tendenciami, a to maďarskou a českou. Pokiaľ ide o maďarský vplyv, podstatná bola diskusia medzi prvou dámou oficiálnej maďarskej marxistickej historiografie Erzsébet Andics a nestorom slovenských nemarxistických historikov Danielom Rapantom o platnosti Marxovho a Engelsovho hodnotenia revolúcie z rokov 1848 – 1849 a jej pokrokových (nemecké, maďarské národné hnutie) a reakčných (slovenské, české národné hnutie) črt. Nielen slovenskí marxistickí historici, ako Július Mesároš, ale aj jeho českí kolegovia Jan Novotný alebo Milan Hübl, podporovali slovenské národno-emancipačné hľadisko nemarxistu Rapanta proti ich maďarskému marxistickému náprotivku.⁴⁰

Oslobodzovaniu sa slovenského historického myslenia z rámca oficiálnej čechoslovakistickej doktríny čiastočne napomohla aj kniha pamätí Gustáva Husáka o Slovenskom národnom povstaní, publikovaná v roku 1964. Ako komunistický člen vojnového hnutia odporu a neskoršia obeť procesu s „buržoáznymi nacionalistami“ tvrdil, že hlavným cieľom Slovenského národného povstania nebolo obnovenie predmníchovského Československa, ale nový rozvoj slovenskej štátnosti, čo sa nakoniec neuskutočnilo.⁴¹ Husákove pamäti ostro kritizoval Václav Král, český komunistický historik a stúpenec tvrdej línie, ktorý písal na žiadosť konzervatívneho stranického vedenia Antonína Novotného. No mnohí reformní komunistickí historici a intelektuáli podporovali Husákove tvrdenia. Chápali to ako ďalší krok v celkovej demokratizácii československej spoločnosti, najmä v oblasti historickej pamäti a vedeckého výskumu, a na základe vlastného historického bádania prichádzali k podobným záverom.⁴²

Vojnová historická skúsenosť a jej reflexia mala v reformnom období šesťdesiatych rokov silný ohlas počnúc literatúrou, filmom a divadlom až po historické štúdie. Keďže Slováci využívali povstanie z roku 1944 ako argument v otvorenej diskusii o národnej otázke v najnovších dejinách, Česi diskutovali o česko-nemeckých vzťahoch a ich vyvrcholení počas protektorátu a následnom povojnovom vyhnaní sudetských Nemcov z Československa. O týchto témach sa najprv diskutovalo medzi českými exilovými politikmi a historikmi. O niektorých témach, ako napríklad o odsune či vyhnaní, sa mohlo

⁴⁰ Pozri RYCHLÍK 1998, s. 200-209.

⁴¹ HUSÁK, Gustáv. *Svedectvo o Slovenskom národnom povstaní*. Bratislava : Vydavateľstvo politickej literatúry, 1964.

⁴² Pozri najmä BEER, Ferdinand – BENČÍK, Antonín – GRACA, Bohuslav – KŘEN, Jan – KURAL, Václav – ŠOLC, Jaroslav. *Dejinná križovatka. Slovenské národné povstanie – predpoklady a výsledky*. Bratislava : Vydavateľstvo politickej literatúry, 1964. Celkový opis vývoja slovenskej historiografie v prvých dvoch desaťročiach komunistickej vlády pozri HUDEK, Adam. *Najpolitickjšia veda. Slovenská historiografia v rokoch 1948 – 1968*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2010.

diskutovať len počas veľmi krátkeho obdobia v rokoch 1967 – 1969.⁴³ No historici a spisovatelia, ktorí považovali české stereotypy o „odsune“ za sporné, sa v základnej perspektíve zhodovali s inými vedcami zaoberajúcimi sa súdobými dejinami, ktorých zaujímali najmä dôsledky vojnových skúseností pri formovaní povojnových českých a slovenských spoločností, vytvárajúcich predpoklady na nastolenie stalinskej diktatúry o niekoľko rokov neskôr.⁴⁴

Vzrastajúca senzitivita voči vzájomnému ovplyvňovaniu resp. dialektike spoločensko-hospodárskych procesov a kultúrno-ideového vývoja charakterizovala tiež výskumný projekt Miroslava Hrocha, ktorý začal začiatkom šesťdesiatych rokov skúmať historický proces formovania národa na vybranej vzorke malých európskych národov. Dovtedajšie marxistické výskumy o buržoáznom budovaní národa pokladal za nedostatočné, okrem iného aj preto, že spravidla vychádzali zo všeobecných postrehov otcov – zakladateľov marxizmu o povahe moderného nacionalizmu. Vo svojom programovom článku z roku 1961 sa dôrazne prihovárал za dynamické chápanie kategórie „národ“ a za tomu zodpovedajúci historický výskum, ktorý by mohol poskytnúť jasné definície a umožnil analýzu vzniku buržoázných národov, jednoznačne vychádzajúc z histórie a na základe porovnávania.⁴⁵ Patrílo sem aj štúdium sociálneho zloženia národného hnutia a skupiny vlastencov, úloha a štruktúra inteligencie, a tomu zodpovedajúci vývin národného povedomia ako jednoty subjektívnych a objektívnych činiteľov v dejinách. Výsledkom bola štruktúrna analýza spoločenských predpokladov vzniku a etablovania malých európskych národov, čo bol prístup vychádzajúci z marxistických historických postulátov, ako aj zo súdobej západnej štruktúrálnej sociológie a sociálnej psychológie v oblasti masovej komunikácie.⁴⁶

Hrochova publikácia z roku 1968 *Vorkämpfer der nationalen Bewegungen* sa líšila od mnohých iných vtedajších historických prác, pretože neobhajovala nijaké politické ciele. Autor sa v nej neusiloval legitimizovať reformné komunistické prúdy tak, že by sa bol odvolával na nejaké politické či kultúrne tradície, alebo že by ich bol priamo vypracúval. Napriek tomu však Hrochovo ponímanie moderného národného spoločenstva a jeho politického a národného vedomia, ako sa sformovalo a vytvorilo svojou spoločenskou štruktúrou, spôsobmi komunikácie, spoločenskej mobility, ale aj zložitou protichod-

⁴³ Pozri KŘEN, Jan. Odsun Němců ve světle nových pramenů. In ČERNÝ, Bohumil et al. *Češi, Němci, odsun. Diskuse nezávislých historiků*. Praha : Academia, 1990, s. 6-32, pôvodne publikované v regionálnom kultúrno-politickom časopise *Dialóg* roku 1967; alebo Trialog o roce 1945. Diskuse historika Milana Hübla, spisovateľa Jana Procházky a redaktora časopisu *Host do domu* Vladimíra Blažka, Tamtéž, s. 33-43, pôvodne publikované v časopise *Host do domu* roku v roku 1968.

⁴⁴ Pozri SOMMER, Vítězslav Sommer. *Angažované dějepiscectví. Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950-1970)*. Praha : NLN, 2012.

⁴⁵ HROCH, Miroslav. K problematice formování buržoazního národa v Evropě. In *Československý časopis historický*, 1961, roč. 9, č. 3, s. 374-395.

⁴⁶ HROCH, Miroslav. *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen*. *Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica, Monographia XXIV*. Praha : Universita Karlova, 1968.

ných záujmov, bolo v súlade s politicky väčšími zaangažovanými formami spoločenských vedeckých výskumov vo vtedajšom Československu. Medzi najznámejšie patrili v tomto ohľade interdisciplinárne výskumné skupiny, ktoré viedol známy reformný komunistický ekonóm Ota Šik alebo sociológ Pavel Machonin; podľa ich výskumov boli česká a slovenská spoločnosť v podstate moderné, sociálne diferencované spoločnosti s mimoriadne rôznorodými hospodárskymi, spoločenskými a kultúrnymi záujmami, a to kolektívnymi aj individuálnymi. Ich publikácie predstavovali dôležitý faktor podpory rodiaceho sa komunistického reformného hnutia.⁴⁷

Epilóg: definitívny rozchod

Nádej, ktorú živilo komunistické vedenie Antonína Novotného, že spolu s hospodárskym pokrokom sa slovenské národné cítenie začne vlievať do morálne a politicky vyššieho socialistického patriotizmu založeného na československej štátnosti, sa rozplynula. Roku 1968 sa popri celkovej demokratizácii stalo sebaurčenie slovenského národa jednou z najhlavnejších tém pražskej jari. V tom čase sa naplno ukázalo, že koncept socialistického patriotizmu je neúspešný tak v Maďarsku, ako aj v Československu, pretože nedokázal nahradiť hlboko zakorenené národné cítenie a tradičnú etno-kultúrnu identifikáciu väčšiny obyvateľstva. No spochybnenie romanticko-nacionalistického chápania národných dejín na základe modernej marxistickej koncepcie, ktorá mala prekonať český a slovenský partikularizmus a pozerala sa na národné dejiny v širšom stredoeurópskom alebo európskom kontexte, dosiahlo počas pražskej jari svoj vrchol.⁴⁸ Plodom politickej diskusie tohto obdobia bol vo svojej podstate „občiansky“ socialistický prístup k „politickému národu“. V pojme „politický národ“ bola obsiahnutá korelácia triednej a kultúrnej analýzy, ako aj opätovné premyslenie vzťahu medzi dvoma rozličnými, ale na seba reagujúcimi národnými spoločenstvami, Čechmi a Slovákmi. V neposlednom rade predstavitelia takéhoto prístupu, čelné osobnosti publicistiky pražskej jari ako Karel Kosík, vyslovili prvýkrát po druhej svetovej vojne požiadavku brať do úvahy širší stredoeurópsky kontext ako nevyhnutnú analytickú a politickú súčasť každej zmysluplnej politickej diskusie o národe a národnej otázke v Československu.⁴⁹

Na mnohých z týchto individuálnych vedeckých alebo politických projektoch sa po rýchlom nástupe „normalizačného“ režimu prestalo pracovať a mnohí reformisti boli po roku 1969 odstránení z verejného života. Napriek tomu hlavné intelektuálne iniciatívy šesťdesiatych rokov žili ďalej svojím vlastným životom a potvrdzovali definitívny rozchod

⁴⁷ SKILLING, Gordon. *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*. Princeton : Princeton University Press, 1976, najmä s. 90-133; VOŘÍŠEK, Michael. *The Reform Generation. 1960s' Czechoslovak Sociology From a Comparative Perspective*. Praha : Kalich 2012.

⁴⁸ Pozri napr. GRAUS, František (ed.) *Naše živá i mrtvá minulost. 8 esejí o českých dějinách*. Praha : Svoboda, 1968, s príspevkami Františka Grausa, Františka Šmahela, Dušana Třeštíka, Josefa Petrána, Miroslava Hrocha, Jiřího Kořalku, Bedřicha Loewensteina a Věry Olivové.

⁴⁹ Pozri KOŘALKA, Jiří. Co je národ? Praha : Svoboda, 1969, s. 62-69; KOSÍK, Karel. Naše nynější krize. In *Století Markéty Samsové*. Praha : Český spisovatel, 1993, s. 25-62, pôvodne publikované v apríli 1968, v týždenníku *Literární listy*.

ideologického projektu socialistického patriotizmu s (post-)marxistickým analytickým záujmom o históriu národných hnutí a formovania národov. Pojem „socialistický patriotizmus“ sa ukázal ako mŕtva ideologická formula, ktorá sa v poslednom období štátneho socializmu stala časťou hypernormalizovaného jazyka stránickej propagandy. No na druhej strane pojem národného spoločenstva sa naďalej v rozličných formách dopracúval a diskutovalo sa o ňom v oficiálnych, ako aj disidentských prácach a publikáciách. V samizdatových diskusiách a polemikách sa história a historický vývin moderných stredoeurópskych národov, ako aj nacionálne ideológie pertraktovali väčšmi politicky a mali výrazný kontra-kultúrny charakter.⁵⁰ V oficiálnej historickej vede sedemdesiatych a osemdesiatych rokov pokračovali rozličné iniciatívy v podobe menej politicky zaťažených výskumov sociálnych, hospodárskych, politických a intelektuálnych predpokladov vzniku a etablovania sa moderných národných hnutí, ako aj ich širších regionálnych predpokladov a kontextov.⁵¹

Cituj:

Kopeček, Michal. Historický výskum národných hnutí a koncept socialistického patriotizmu v Československu, Maďarsku a stredo-východnej Európe v rokoch 1956 – 1970. In *Forum Historiae*, 2013, roč. 7, č. 1. ISSN 1337-6861.

...

PhDr. Michal Kopeček, Ph.D. v rámci Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR vedie oddelenie dejín demokratickej transformácie po roku 1989 a zároveň je pracovníkom Ústavu českých dějin Univerzity Karlové v Prahe. Špecializuje sa na komparatívne a intelektuálne dejiny stredo-východnej Európy. Je spoluautorom množstva publikácií, pričom v roku 2009 publikoval monografiu *Hledání ztraceného smyslu revoluce. Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953-1960*.

Kontakt: kopecek@usd.cas.cz

⁵⁰ Pozri KOPEČEK, Michal. Citizen and Patriot in the Post-Totalitarian Era: Czech Dissidence in Search of the Nation and its Democratic Future. In *Tr@nsit online*. Online od decembra 2009. <http://www.iwm.at/read-listen-watch/transit-online/trnsit-online-michal-kopecek/> (poslení náhled, 26. 6. 2013).

⁵¹ Porovnaj napr. s JANOWSKI, Maciej – IORDACHI, Constantin – TRENCSENYI, Balázs. Why Bother About Historical Regions? Debates Over Central Europe in Hungary, Poland and Romania. In *East Central Europe*, 2005, roč. 32, č. 1 – 2, s. 5-58.